“СЮАНЬ-ЦЗАН КЕЧМИШИ” АСАРИГА КИРИТИЛГАН МАКТУБЛАР: МАТН ТУЗИЛИШИ ВА УСЛУБИ

Қ.СОДИҚОВ

Древнетюркский перевод “Биографии Сюань-цзана” была осуществлена Сингку Сели тудун в 10 веке. В статье идет речь о структуре и стиле письменных посланий, расположенных в шестом разделе этой книги.

The antique Turkish translation of “The biography of Syuan-tsan” was accomplished to Singkhu Selu tudun in X century. The article deals with the structure and styles of written massages, given in the sixth chapter of the book.

Таниқли тилмоч ва буддашунос Сингқу Сели тудунг тавғач (яъни қадимги хитой) тилидан таржима қилган “Бўдисатв тайтў Самтсў устознинг йўриғларини баён этувчи Тси-ин-чун дея аталган кави (яъни эпик) нўм битиг” (*“Bodisatv tayto Samtso ačarinïŋ yoruğïn uqïtmaq atlïğ Tsi-in čün tigmä kavi nom bitig”*) (ҳозирги оти “Сюань-цзан кечмиши”) [1] тарих китоби бўлуви билан бирга, буддизм даври хитой-турк адабий алоқалари, қадимги турк таржима адабиётининг тенги йўқ ёдгорлигидир.

Асарнинг олтинчи бўлими(*altïnč tägzinč / ülüš*)да роҳиб Сюань-цзаннинг кечмиши ҳикоя қилинар экан, орада тўртта мактуб берилган. Шулардан биринчи ва иккинчиси роҳибнинг юрт эгаси улуғ тавғачхон(*täŋri tawğač xan*)га йўллаган хати (VI.22.10–25.20; VI.25.24–30.19), учинчиси хоннинг ўз қўли билан Сюань-цзанга ёзган жавоб хати (VI.30.24–32.4), тўртинчиси роҳибнинг хонга қайта йўллаган хатидир (VI.32.9–35.23).

Асарда еттинчи юзйилликнинг биринчи ярмида яшаб ўтган тавғач роҳиби Сюань-цзаннинг Ҳиндистонга қилган қутлуғ сафари билан боғлиқ воқеалар акс этган. У чоғлар буддизм Хитойга энди-энди ёйила бошлаган, ҳали она тилида дин йўриғларидан сабоқ бергучи нўм битиглар оз эди. Сюань-цзаннинг истаги Будда ўтган тупроқларни зиёрат қилиш ва қутлуғ нўмларни ўрганиш бўлган. Роҳиб йўл бўйи будда сутра ва шастарларини тўплаб, уларни ўз юртига келтирди. Юртига қайтган Сюань-цзан улуғ хон билан учрашганда Ҳиндистондан келтирган олти юз анаткакча (яъни санскритча) нўм-сутралардан бир сўз ҳам тавғач тилига ағдарилмагани (*änätkäkdin kelürmiš altï yüz änätkäkčä nomta bir sawï yemä tawğačča ewrilmäyük*), агар тинч ердан жой ажратилиб изн берилса, роҳиб уларни эл-юрт учун таржима қилишга киришажагини ўтинмиш эди (VI.16.17–17.6). Хон унга ҳиммат кўрсатиб, ёнига олимлардан берди ва келтирган китобларини тавғач тилига ўгиришни буюрди. Ўта машаққатли бўлган бу юмушни хотиржам бажармоқ учун мамлакат кунботаридаги бошкент саналмиш Чунан(*kedinki uluğ balïq tegli Čuu-nan balïq*)дан овлоқ ва тинч (*ağlaq amïl*) бир ер – Қунгвуғси ибодатхонаси (*Quŋvuğsi atlïğ saŋram*) ажратилди (VI.17.10–15). Таржима тугагач, Сюань-цзан уларни хонга тортиқ қилди. Мактублар уларни хонга топшириш муносабати билан ёзилган.

Сюань-цзан йўллаган биринчи хатда ёзилишича, буддизм инончидаги саккизта тўғри йўлнинг (*sekiz köni yol = скр. asta-mārga*) асоси эмгак-азобларни енгиб ўтиш кўпригидир. Бу йўлда маҳаяна тариқати (*mxayan kölüŋü*) юксакликка – нирванга олиб чиққувчи шотидир. Улуғ кенгликлар(*uluğ yazï*)да – тавғач ўлкаларида кимса ҳали буни англаб етмаганди. Мактубда Сюань-цзаннинг сафарга боришдан мақсади, у ерлардан қутлуғ китоблар келтиргани тўғрисида сўз боради. Бу савобли ишлари туфайли у ҳурмат-эҳтиромга эришди. Кўрсатган ҳиммати, китобларни таржима қилиш учун берган кўмаги учун хатда хонга миннатдорчилик билдирилади; у белгилаган муҳлатдан бурун ишларнинг тугагани маълум қилиниб, таржима қилинган сутра ва шастарларнинг оти ҳам келтирилади.

Шунингдек, Сюань-цзан Лоцзинда хон билан учрашганида хон унга Ғарб эллари хотираларини китоб қилиб ёзишни маслаҳат бериб эди. Ҳозир эса китоб якунланиб, у ҳам хонга йўлланаётгани тўғрисида сўз боради.

Иккинчи хатда хоннинг улуғ ишлари, маърифат йўлида кўрсатаётган саховати мадҳ этилади, унинг ишлари ўзига довур ўтган улуғ кишиларнинг ишларила тенглаштирилади. Роҳиб Сюань-цзаннинг

сутра ва шастарларни ўрганиш йўлида ғарб элларида, тоғу тошларда чеккан эмгак-уқубатлари ҳикоя қилинади. Шунингдек, қўлидан янги чиққан “Тан сулоласи давридаги Ғарб эллари хотиралари” (“Tayto xan ödindäki Kirügi ellär ödigi”) китоби тўғрисида ҳам сўз боради (Айтганча, сўз юритаётганимиз – “Сюань-цзан кечмиши” асари олимнинг ана шу эсдаликлар китоби – мемуари асосида яратилган). Хатда яна таржима қилинган сутра ва шастарларнинг юртда кенг ёйилиши учун хондан кўмак сўралади.

Хоннинг қутлуғ қаламда ўз қўли билан ёзган жавоб битигида (*ïduq bi üzä öz iligin yantud bitig*) Сюань-цзаннинг улуғ ишларни юзага чиқармоқлиқ истагида сўровсиз йўлга чиққани узрли экани, бунинг билан элга ёруғлиқ келтирганлиги таъкидланади. Хатда ёзилишича, хон роҳибнинг эсдаликлар китобини ҳам ўқиб чиққан ва уни юқори лавозимга кўтаришга буйруқ берилган.

Охирги – тўртинчи хат хоннинг мактубига жавоб сифатида ёзилган. Унда Сюань-цзан хоннинг улуғ марҳаматига ўз миннатдорчилигини билдиради. Нўм битигларнинг яратилган таржималарига сўз боши(*süü*)ни фақат хонгина ёзишга лойиқ экани, хоннинг бундайин улуғ марҳаматини роҳиб жуда-жуда истаётгани билдирилган.

Сюань-цзаннинг оти матнда *Huintso* деб берилган. У матн давомида *toyïn Huintso* (роҳиб Сюань-цзан), *tawğač toyïn* (тавғач роҳиб) деган сифатлар, ўрни билан *Samtso ačari* (Самтсў устоз) унвони билан ҳам тилга олинади.

Мактублар матнда *bitig*, Сюань-цзаннинг хонга йўллаганлари эса *ötüg bitig* ёки *ötüg* деб берилган. *Ötüg* сўзи *ötün- (ўтинмак)* феъли билан ўзакдош бўлиб, *ötüg bitig* атамаси “ўтинч битиги; ўтиниб ёзилган хат” деган англамда келади. Умуман асарда, бошқа ўринларда ҳам, Сюань-цзан хонга мурожаат қилганда юрт эгасига ҳурмат, юкуниш маъносида *ötündi* (*ўтинди*), хон унга бирор сўз айтганда ёки кўрсатма берганда *yarlïqadï* ёки *yarlïq yarlaqadï* дейилади. Бу ҳаракат “ёрлиқ берди; буюрди” деган маънони англатади.

Мактублар илк ўрта асрларда хат битиш санъатининг, эпистоляр жанрнинг юксак даражада эканидан белги бериб турибди. Уларнинг тузилиши ўзига хос. Йирик эпик асарнинг таркибида эканлиги, хат мазмуни, тузилиши, мақсади билан боғлиқ айрим маълумотлар хатдан ташқарида – ундан аввал ёки кейин келтирилган. Чунончи, битиглардан аввал *Bitigintäki sawï bu erür* (Битигидаги хабари шундай), битиглардан сўнг Сюань-цзан хатидан кейин *tip ötüg ïdtï* (дея хабар йўллади), *tep munïlayu bitig ïdtï* (дея ана шундай хат юборди), *tep munčulayu ötüg ïdtï* (дея ана шундай илтимоснома йўллади), хоннинг хатидан кейин эса *tep munčulayu bitig kelti* (деб ана шундай хат келди) деб таъкидланади. Битиглардан аввал келган жумлалардаги *bu* олмоши шу сатрлардан кейин ўрин олган хатга, битиглардан кейинги жумлалардаги *munïlayu, munčulayu (ана шундай)* олмоши хатнинг тугаганлигига, унинг ана шу айтилгандардай эканлигига ишора этади. Шунинг сингари таъкидлар туфайли хатларнинг айрим керакли ва анъанавий ички компонентлари тушириб қолдирилган. Шунга қарамай, уларда илк ўрта асрларнинг мактубот жанри учун муҳим бўлган деталлар акс этган.

Битигларни тузилишига кўра уч қисм – кириш, асосий қисм ва хулосага ажратиш мумкин.

Сюань-цзан йўллаган мактубларнинг учалови ҳам *Toyïn Huintso sawïm* (*Роҳиб Сюань-цзан сўзим*) деган жумла билан бошланган. Ушбу бошлама-унвон учов битигнинг ҳам кириш қисмини ташкил этади. У уч компонентдан тузилган: биринчиси – хат битгучининг даражаси (*toyïn*), иккинчиси оти (*Huintso*); учинчиси – бошланажак сўзнинг унга тегишлилигини далилловчи қисм (*sawïm*).

Ана шундай бичимли бошлама-унвонлар Иккинчи кўк турк хоқонлиғи даврида ўтган Билга хоқоннинг эл-улусга битган ёрлиғида (ёрлиқ Билга хоқон битигига киритилган), шунингдек, ўрта асрларда битилган турк хонларининг ёрлиқларида ҳам учрайди. Фақат уларда “ёрлиқ; сўз” англамидаги қадимги *saw* атамаси *söz* га ўзгарган. Жумладан, темурий хонлардан Шоҳруҳ Мирзо ўз ёрлиқлари ва расмий хатларини *Šāhruh bahadur sözüm*, султон Умаршайх эса *Sultān Umar šayx bahadur sözüm*, Абу Саид – *Sultān Abu Sa’id Körägän sözüm* унвонлари билан бошлаган [2]. Кўринадики, бу борада ҳам Сюань-цзан битигларида ҳам матн тузиш анъаналарига, қоидаларига амал қилинган.

Биринчи битигда *Toyïn Huintso sawïm* унвонидан сўнг *yetmä ešidilür (аёнки, эшитилурки)* кириш сўзи билан асосий қисмга кўчилади (VI.22.11). Битиг *Yana öŋrä*

Lağki(dä) körüšü teginmištä öz ağïz(ïn) yarlïqadï erdi, Kirügi ellär ödigi bir kavi qïlzun, tep. Anï men bütürüp ïdu tegindimiz (*Биз илгари Лоцзинда (хон) билан учрашган чоғимизда ўз оғизлари билан менга Ғарб эллари хотираларини китоб қилиб ёзишимни буюрган эдилар. Уни мен тугаллаб, (у кишига) юборяпмиз*) жумлалари билан тугайди (VI.25.17–20).

Битигнинг ушбу хулоса қисми икки компонентдан тузилган: Бири – Лоцзиндаги учрашув чоғида хоннинг берган топшириғини эслаш. Унинг кесими узоқ ўтган замон шаклида (*yarlïqadï erdi*). Иккинчиси – китобнинг тугалланган ҳамда хонга йўлланаётганлигининг таъкиди. Бу жумланинг кесими ҳозирги-келаси замон кўринишида берилган (*ïdu tegindimiz*).

Иккинчи битигда унвондан сўнг *istäyü saqïnsar* (*агар тахмин қилинса*) кириш жумласи билан (VI.25.25) асосий қисмга кўчилади. Битиг *Yana ağduq balïq sayïmïznï umunur-biz tükäl körgüsi oqïğusï yoqïŋa yaruq yašuq körü yarlïqağay erdi (Яна умид қиламизки, буларни кўрмаган ва ўқимаган айри шаҳар ва қишлоқларимизга ёруғлиқ ҳамда маърифат кириб боради)* жумлалари билан тугайди (VI.30.16–19).

Хоннинг ўз қўли билан ёзган жавоб хати роҳиб мактубининг давомида туради. Шунинг учун бўлса керак, унда хоннинг бошлама-унвони йўқ. Хат *Ïdmïš bitigin körüp tükäl uqdïmïz* (*Юборган хатингизни кўриб, тугал уқдик*) кириш жумласи билан бошланган (VI.30.24–25). Бу унинг кириш қисмидир. Шу жумладан сўнг бирйўла асосий қисмга кўчилади. Мактуб *Biz Kirügi ellär ödigi ... ačïp oqïdïmïz. Samtso ačari-ïğ taqï örü kötürgükä yarlïğ yarlïqadïmïz* (*Биз "Ғарб эллари хотиралари" китобини очиб ўқидик ва улуғ устозни яна юқори даражага кўтаришга ёрлиқ бердик*) деган жумла билан тугайди (VI.31.26–32.4). Ушбу хотима икки компонентлидир: Бири – хоннинг Сюань-цзан қаламига мансуб хотиралар китоби билан танишганлиги ва кейингиси – роҳибнинг юқори лавозимга кўтариш тўғрисида кўрсатма берилганлигининг қайди.

Тўртинчи хатда аввал унвон, ундан сўнг *bulu tegindimiz ïduq yarlïqïg* (*қутлуғ ёрлиғни олдик*) деган сўзлар билан мақсадга кўчилади (VI.32.10–11). Мактуб ушбу қутлуғ асарлар *"адашган авомни ўша замоноқ ёруғлиққа элтгайлар чирмаб ётган ботқоқликлар қаъридан"* (*ügmäk ügmäk azqïnlar timin-ök ertgäylär adqanğuluq toz-tupraqlar ilisintin*), деган тилакистаклар билан тугайди (VI. 35.21–23).

Яна бир белгиси, ушбу хатлар икки ҳукумдор ўртасида эмас, ўқимишли роҳиб ва унга илтифот кўрсатувчи юрт эгаси ўртасида, ўзаро ҳурмат чегарасида битилган. Мактублар ниҳоятда кўтаринки, юксак бир бадиий услубда. Матнда турли бадиий тасвир воситаларидан кенг фойдаланилган. Бадиийлик хат битгучининг мақсадини очишга, фикр таъсирчанлигини оширишга хизмат қилади. Бир мисол: Сюань-цзан ўзининг иккинчи хатида тавғаччага ўгирилган нўм битигларга сўз боши ёзишни улуғ хондан ўтиниб эди. Хон эса ўз жавобида камтарлик билан бунга эътироз билдирганди. Бироқ роҳибнинг сўнгги хати шу қадар таъсирли, эмоционал, кўркам бир бадиий услубда эдики, бу ўтинч битиги етгани замоноқ тангри тавғачхон уларга сўз боши ёзишга розилик берди (*Bu ötüg tegdüktä täŋri tawğač xan yemä temin-ök süü qïlğalï taplap*) (VI.35.24–27).

Мактублар етук бадиий асар даражасида. Уларни қадимги турк эпистоляр жанрининг сара намуналари қаторида санаш мумкин.

Шу ўринда бир-икки мисол берамиз:

Men, Huintso, ešidmišim, künli aylï kök täŋrig yarutu bütürü körkläntürür. Antağ erip yana ol yaruqï bölünüp qapïğ tüŋlüküg yemä yarutar. Ögüzlär köllär yağïz yerig toqïlanturur. Antağ erip, yana ol suwlar yirilip, säŋirlärdä, özlärdä yemä aqar. – Мен, Хуинтсо, эшитмишим, кун ва ой кўк осмонни ёритиб, борлиқни безар. Шунинг билан бирга, унинг ёруғлиғи бўлиниб эшик ва туйнуклар тирқишини ҳам ёритар. Дарёлар, кўллар қўнғир ерни яшнатур, шунинг билан бирга, унинг сувлари тарқаб қоя ва унгурларга ҳам оқар (VI.34.15–22).

Битигда тавғачхоннинг таърифи шундай: *Yemä bögülänmäkig küč ködügi buluŋsuz yïŋaqsïz erür. Näŋ bögü saqïnč bolmağïnča anïŋ tözin tükäl uqïtğalï bolmaz*. *– Яна донолик билан йўғрилган амали чексиз-чегарасиздир (сўзма-сўз. доно ишларининг томони ва бурчаги йўқ). Унинг таърифини беришга бирор-бир сўз топилмас (сўзма-сўз. Бирор бир донолик бўлмагунча, унинг маъносини тугал уқитиб бўлмас)* (VI.33.24–27).

Ёки бошқа бир ўринда хоннинг улуғ юришлари, сув йўлларидаги ҳукумронлиги *Teŋiz kölüg kemi üzä ïntïn qïdïğïŋa ertdi (У) кемада денгиз ва кўлларни кечди (сўзма сўз.*

денгиз ва кўлнинг қарама-қарши қирғоғига ўтди) дея таърифланади (VI.27.14–15).

Сўз юритилаётган нарсалар бадиий сифатлари билан уйғун: *kök qalïq (кўк осмон), yağïz yer (қўнғир ер), yürüŋ bulït (оқ булут)* сингари.

Битигларда бадиийликни таъминлаш мақсадида турли лексик, морфологик, синтактик-стилистик воситалардан кенг фойдаланилган. Жумлаларнинг тузилишида, лексик ва грамматик воситаларнинг танланишида хат йўлловчиларнинг бир-бирига илтифоти, ҳурмати сезилиб туради. Хат битгучининг ҳоҳиш-истаклари ҳам силлиқлик билан баён этилади. Масалан, *-zun, -zün* қўшимчаси асарда хоннинг кўрсатмасини билдирганда буйруқ маъносини билдиради: *Anta nom aqtartzun, tep tedi* – "Нўмларни ўша ерда (тавғаччага) ағдарсин", – деб айтди (VI.17.14–15). Лекин Сюань-цзан хатида ушбу қўшимча истак маъносида келади. Мисолга эътибор қаратинг: *Küsäyü teginür-biz, täŋri eligimiz ïduq qut öz tutar ïduq bi üzä bu nomlarqa bir süü yaratu yarlïqap, tütrüm nom tözin ögä küläyü yarlïqazun. – Истаймизки, тангри элигимиз Идуқ қут ўзи тутадиган қутлуғ қалами билан ушбу нўмларга бир сўзбоши ёзиб, унинг теран маъноларини алқаб, довруғини ёйсин* (VI.25.2–7). Ушбу жумлада *küsäyü teginür-biz* кириш сўзи ҳамда *-zun, -zün* қўшимчаси тилак, истак маъносини шакллантирмоқда. Бу қўшимча, айниқса, тилак-дуо билдирилганда кенг учрайди: *yarlïqazun (ёрлиқасин), teŋ ürlügüg qïlzun (тенг ва абадий қилсин), tüz turquluq bolzun (бардам турадиган бўлсин), keŋirü yadïlzun (кенг ёйилсин), uqulzun (уқилсин)* сингари.

Матнда ўзаро уйғун англамдаги сўзларни жуфтлаш усули ҳам кенг учрайди. Бу усул сўз маъносини кучайтиришга, янги маъно ҳосил қилишга, матн бадиийлигини оширишга хизмат қилади: *iši-köddügi (ишлари, амаллари), kečigi-köprügi (кўприги), yalïn-oot (ялин, чақмоқ), öküš-telim (кўпдан-кўп, талай), etä-yaratu (безаб, яратиб), yudačï-arïttačï (халос этгучи, фориғ этгучи), yašuttačï-yaruttačï (ёритувчи, бахш этувчи)* сингари.

Матнда жумлалар, ўрни билан, *istäyü saqïnsar (ўйлаб кўрилса), yetä ešitilür (аёнки, маълумки), ančulayu (шундай қилиб), küsäyü teginür-biz (истамизки), umunur-biz (умид қиламизки)* сингари кириш сўз ва жумлалар кенг қўлланилган.

Бажарилган ёки бажарилгучи ишлар тўғрисида хабар берилганда жумлалар бирлик шаклида эмас, этикет доирасида, илтифот ила кўплик шаклида берилади; бунда гапларнинг эгаси *biz*, кесими эса *ïdu tegindimiz (юборяпмиз), ačïr oqïdïmïz (китобни) очиб ўқидик), yarlïğ yarlïqadïmïz (ёрлиқ бердик)* сингари келади.

Жумлаларнинг тузилишида бадиий матнларга хос бўлган инверсия ҳолати ҳам тез-тез кўзга ташланади: *Tidintim birikkäli edgülüg sawlarqa. Ísig özümin tüz tutdum taŋdaqï salqïm birlä. Küčümin küsünümin teŋ kördüm küzgi qurt qoŋuz birlä. – (Роҳатдан) тийиндим бириккали эзгу хабарларга. Ўз тириклигимни тенг тутдим тонгдаги салқин бирла. Куч-қудратимни тенг кўрдим кузги қурт-қўнғиз бирла)* (VI.28.2–7).

Мутахассисларнинг эътироф этишича, Сингқу Сели таржималари бизнинг ҳозирги тушунчамиздаги бир тилдан иккинчи тилга сўзма-сўз ўгирмалар эмас. Уларда асар мазмуни сақлангани ҳолда, баён услуби, бадиий тасвир воситалари туркий тил қонун-қоидалари, турк ўқувчиси уқа оладиган кўринишга солиб берилган. Шунга кўра, улар таржималар эмас, туркий асарлар сифатида ўрганилади. Буддизм даври турк адабиётида ушбу асарларнинг ўрни беқиёс.

"Сюань-цзан кечмиши" асарига киритилган мактублар туркий бадиий эпистоляр жанрининг бизга маълум бўлган энг эски, шунинг билан бирга, классик намуналари қаторидадир. Туркий эпистоляр жанр тарихи, келиб чиқиши ва тарихий тараққиётини ўрганганда ушбу битигларни ҳам инобатга олмоқлик керак.

Адабиётлар:

[1] *Л.Ю. Тугушева*. Уйгурская версия биографии Сюань-цзана. – М., 1991; мисоллардан кейин қавс ичида берилган рим рақами – асарнинг бўлимини, кейинги сонлар эса қўлёзманинг бети ва матн қаторини билдиради.

[2] *Қ. Содиқов, Қ. Омонов.* Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан.- Т., 2010.- Б. 40–41, 43–64- б.

Тошкент давлат
шарқшунослик институти
2010 йил 1 ноябрда қабул қилинган